

рять о существовании у кочевников в эпоху расцвета номадизма особого «экзополитарного способа производства». Последнему соответствует специфическая форма военно-политической организации — «кочевая империя».

N.N.Kradin

PROBLEMS ON FORMATION CHARACTERISTIC OF NOMADIC COMMUNITIES.

The discussion for many years concerning the problem on attribution of nomads to the slave-holding or feudal formation has ended in vain and at present identification of nomads with one of two mentioned methods of production cannot be regarded as a convincing one. Definitions of nomadic communities as late primitive or early class ones seem to be not quite comprehensive.

The nomadic communities are exploitative but unlike the usual class societies, the social system of nomads is based on the oppression of neighbours, as a rule by means of tributes. In this view it seems possible to dwell on the existence of a particular «exopolitary production method» in nomads in the epoch of nomadism prosperity. The specific form of military-economic organization: «nomadic empire» corresponds to this method.

Одержано 19.12.91

СОЦІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАДПОРІЗЬКИХ ТА ПРИАЗОВСЬКИХ МОГИЛЬНИКІВ ДОБИ НЕОЛІТУ — РАНЬОГО ЕНЕОЛІТУ

Н. С. Котова

Співіснування різних типів поховань та могильників в межах однієї культури можна пояснити, ототожнюючи їх з різними за змістом соціальними колективами — родом чи общиною.

У Надпоріжжі та Приазов'ї досліджено 16 могильників доби неоліту — раннього енеоліту. Аналіз 12 пам'яток — Маріупольського¹, Лисогірського², в урочищі Собачки³, Вільнянського⁴, Вовницьких-1, 2⁵, Ясинуватського⁶, Микольського⁷, Василівського⁸, Мар'ївського⁹, Чаплинського¹⁰ та Вовницького-3¹¹ могильників — дав змогу висловити ряд міркувань щодо соціологічного змісту колективів, які залишили ці могильники. Всі варіанти соціологічної інтерпретації могильників кам'яної доби висвітлені С. А. Балакіним.¹² Не будемо розглядати і культурологічний аспект поховальних пам'яток Надпоріжжя — йому присвячено окрему працю, де обґрунтовується належність могильників маріупольській культурно-історичній області та дніпро-донецькій культурі.¹³ Перелічимо лише типові риси поховального обряду кожної групи пам'яток.

До могильників маріупольської області відносяться Маріупольський, Лисогірський, Вовницький-2, Ясинуватський-1 (прямокутна яма), Микольський, Василівський-5. Решта пам'яток (враховуючи поховання поза прямокутною ямою Ясинуватського-1 могильника) належать дніпро-донецькій культурі.

Для могильників маріупольської області характерна наявність на поверхні поодиноких каменів, їх скупчень або закладок. Виявлено також сліди використання у поховальному ритуалі вогню: залишки багать та трупоспалень. На пізньому етапі могильники супроводжуються жертвними майданчиками. Поховальний обряд раннього

періоду представлені могильниками Маріупольським, Вовнизьким-2, Василівським-5, Микольським (розкопки О. В. Бодяньського), де поховання містилися в індивідуальних ямах, розташованих рядами. Могильники пізнього періоду (Ясинуватський-1, Лисогірський, Микольський) склалися із серії великих ям, що використовувалися протягом тривалого часу. Небіжчики лежали випростано на спині, у більшості випадків кисті злегка зігнуті рук розташовані на кістках таза. Кістяки мали широтну орієнтацію. До могил клали черепашки *chlo*, зуби оленя та риби, перламутрові та кам'яні намистини, прикраси з ікла кабана, кістяні вістря, середні і великі пластини з кременю, їхні уламки, високі та середньовисокі трапезії, у тому числі зі струганою спинкою, проколки, скребла на пластинах та відщепан, відщепи, кам'яні та крем'яні сокири. Належність могильників Надпоріжжя до азово-дніпровської культури маріупольської області визначається за керамікою жертвних майданчиків Микольського, Лисогірського та Ясинуватського-1 могильників.

Дніпро-донецькі могильники визначаються на підставі їх схожості з поодинокими похованнями дніпро-донецьких поселень Ігрені-8 (шар Д1 та Бузьки)¹⁴. Стратиграфія цих поселень свідчить про дніпро-донецьку належність поховань. В обряді дніпро-донецької культури не застосовувались вогонь та камінь. Відсутні жертвні майданчики і великі поховальні ями тривалого використання (підпрямокутні ями Вільнянського могильника є результатом впливу поховальних традицій азово-дніпровського населення і різняться від власне азово-дніпровських рядом деталей. У дніпро-донецьких могильниках кістяки мають більш різноманітне, ніж у маріупольських, положення рук, меридіональну орієнтацію. Серед інвентаря відсутні прикраси з ікла кабана, кам'яні намистини, булави, кам'яні і крем'яні сокири, великі крем'яні пластини. Інакше розміщені й супроводжуючі речі.

Аналіз Подніпровських могильників засвідчив, що вони складаються із поховань, орієнтованих за сторонами світу з сезонними відхиленнями, характерними для поховань, здійснюваних від середини весни до середини осені. Облік відхилень за методикою, запропонованою В. В. та В. Ф. Генінгами¹⁵, дозволив звести різноманітність орієнтацій до 4 варіацій: північної, південної, західної та східної. Виявилось, що на всіх могильниках синхронними є кістяки, орієнтовані або в одному, або в протилежних напрямках. Поховання маріупольської культурно-історичної області орієнтовані на захід та схід, дніпро-донецькі — на північ та південь. Єдиний виняток становить яма Д Микольського могильника, де одночасно поховано кілька небіжчиків із східною орієнтацією і одного — з північною¹⁶. Статеві-вікові визначення кістяків свідчать, що в жодному з могильників орієнтація не залежала від статі небіжчика. Зате простежується взаємозв'язок поховального інвентаря та орієнтації.

Розглянемо пам'ятки маріупольської області. У Маріупольському могильнику, що містить значну кількість інвентарних кістяків, взаємозв'язок інвентаря та орієнтації очевидний. Серед 130 поховань пам'ятки орієнтацію визначено для 100, з яких 35 кістяків орієнтовано на схід, 65 на захід. Цікаво, що на ранньому етапі існування могильника (1 та 2 хронологічні групи) серед 31 поховання з визначеною орієнтацією 26 кістяків орієнтовано на захід (про періодизацію Маріупольського могильника див. окремо)¹⁷. На пізньому етапі (3-6 хронологічні групи) збільшилась кількість поховань, орієнтованих на схід (29 кістяків із 68 з визначеною орієнтацією).

Аналіз довів, що поховання із західною орієнтацією втричі частіше супроводжувалися черепашками *chlo*, вдвічі частіше — зубами оленя. Зустрічаються в них також ікла кабана з отворами (табл. 1). Отже, інвентарному складу цих поховань притаманні всі основні речі раннього етапу. Пізніше, із збільшенням різноманітності інвентаря, більшість речей (кістяні вістря та пластини, пластини з ікла кабана, перламутрові, кістяні та гешірові намистини, крем'яні вироби) супроводжують переважно поховання, орієнтовані на схід. Винятком є кам'яні сокири, знайдені тільки при похованнях із західною орієнтацією. Можливо, що саме зростання різноманітності в наборі інвентаря пов'язане із збільшенням кількості поховань, орієнтованих на схід.

Відзначений взаємозв'язок орієнтації та інвентаря човністю проявляється в матеріалах могильників маріупольської області Надпоріжжя і пояснює їх неоднорідність. Поховальний обряд ранньої азово-дніпровської культури представлений трьома пам'ятками: Василівським-5, Вовнизьким-2 і Микольським (розкопки О. В. Бодяньського) могильниками. Інвентар поховань цього періоду включає зуби оленя та риби, черепашки *chlo*, намистини з черепашки та вапняку, кістяні вістря і крем'яні вироби. У Василівському-5 могильнику, де кістяки орієнтовані на схід, знайдено лише крем'яні вироби. Серед інвентаря відсутні зуби оленя і черепашки, відомі у Вовнизькому-2 та Микольському могильниках, котрі містять поховання із східною орієнтацією. На жаль, поховальний обряд пізньої азово-дніпровської культури, з численними похованнями у великих ямах, що призводили до значних руйнувань погребних кістяків, виключає проведення подібного аналізу.

Серед дніпро-донецьких поховань також можна виділити дві групи. Вони різняться орієнтацією, положенням рук і (в меншій мірі) інвентарем. Для кістяків, орієнтованих

на північ, характерний випростаний вздовж тіла стан рук: Собачківський могильник — 75 %, Чаплинський — 50, 1 хронологічна група Вільнянського — 50 %. У орієнтованих на південь кисті рук частіше були складені на тазових кістках: Собачківський могильник — 10 %, Ясинуватський-1 — 37, Вовницький-1 — 43, Вовницький-3 — 100 %. Виняток складають орієнтовані на південь поховання і 1 хронологічної групи Вільнянського могильника, де у 50 % поховань руки лежали вздовж тіла, а у 38 % — кисті складені на тазі.

Табл. 1. Співвідношення орієнтації небіжчиків і найбільш поширених предметів інвентаря в Маріупольському могильнику

Предмети	Кількість поховань, орієнтованих на	
	схід	захід
Сокири	—	4/8*
Черепашки <i>шліо</i>	2/8	11/22
Зуби оленя	2/8	7/14
Їкло кабана	3/12	9/18
Морська черепашка з отвором	6/24	2/4
Кістяне вістря	4/16	3/6
Кістяні пластинки-підвіски	5/20	7/14
Кістяні намистини	14/56	17/35
Пластинки з ікла кабана	15/60	11/23
Перламутрові намистини	18/72	17/35
Геширові циліндричні намистини	4/16	1/2
Крем'яні вироби	16/64	24/50
Всього з інвентарем:	25	48

* У чисельнику тут і в наступних таблицях дається кількість поховань, у знаменнику — відсоток їх від загальної кількості інвентарних поховань.

Дніпро-донецький поховальний інвентар складає 19 найменувань. Найбільш поширені крем'яні вироби, зуби риби та оленя, черепашки *шліо*, кістяні вістря. Черепашки *шліо* характерні для поховань з північною орієнтацією і супроводжують від 25 до 29 % інвентарних поховань (табл. 2), а з південною орієнтацією небіжчиків зустрічаються значно рідше (від 7 до 11 %). Для групи поховань з північною орієнтацією серед супроводжуваних речей переважають зуби риби та оленя (від 50 до 100 % інвентарних поховань). В орієнтованих на південь зуби оленя знайдено в 21–75 % інвентарних поховань, зуби риби — в 33–64 %. У таких похованнях і кістяні вістря зустрічаються частіше, ніж в орієнтованих на північ (табл. 2).

Таким чином, в могильниках маріупольської області і дніпро-донецької культури виділяються дві великі групи поховань, які відрізняються орієнтацією та набором інвентаря. Відомі могильники, які містять поховання однієї групи, і могильники з одночасним похованням обох груп. На нашу думку, пояснити існування в одній культурі двох типів поховань та могильників можна таким чином. Пам'ятки, де поховані небіжчики тільки однієї групи, можна ототожнити з родовими могильниками, оскільки саме в межах роду поховальний обряд має бути найбільш одноманітним. Серед могильників маріупольської області до них відносяться Василівський-5, Лисогірський, Ясинуватський-1, Вовницький-2 (із 128 кістяків лише один орієнтований на схід, решта — на захід), а також Микольський (розкопки Д. Я. Телегіна), де із 136 поховань одне орієнтоване на північ, решта — на захід. До дніпро-донецьких родових могильників можна віднести 2 хронологічну групу Вільнянського, Вовницький-3, Ясинуватський-1, 1 (поховання з південною орієнтацією) та 2 хронологічні групи (поховання з північною орієнтацією).

Табл. 2. Розподіл характерних предметів інвентаря в дніпро-донецьких похованнях з південною і північною орієнтацією

Могильник	Орієнтація	Кількість інвентарних поховань				
		Всього	Із зубами оленя	Із зубами риби	Із черепашками	З кістяками вістрями
Собачківський	Пн*	2	1/50	—	—	—
Вільнянський (1 хронологічна група)	Пн	8	6/75	4/50	2/25	1/13
Мар'ївський	Пн	14	—	10/71	4/29	—
Чаплинський	Пн	1	1/100	1/100	—	—
Ясинуватський-1	Пн	0	—	—	—	—
Собачківський	Пд**	0	—	—	—	—
Чаплинський	Пд	0	—	—	—	—
Вовнизький-1	Пд	14	3/21	9/64	—	—
Ясинуватський-1	Пд	9	5/56	3/33	1/11	1/11
Ясинуватський-2	Пд	8	6/75	—	—	3/37
Вільнянський (1 хронологічна група)	Пд	14	5/36	8/57	1/7	2/14

* Пн. — Північ

** Пд. — Південь

Могильники, поховання яких мають протилежну орієнтацію, можна інтерпретувати як обцинні. На їх території ховали небіжчиків двох родів, певно, розташовуючи поруч членів парної сім'ї. До обцинних могильників маріупольської області можна віднести Маріупольський, Микольський (розкопки О. В. Бодяньського); дніпро-донецької культури — 1 хронологічну групу Вільнянського, Чаплинський та Собачківський могильники. Цікаво, що обцинні могильники пізньої азово-дніпровської культури поки що не відомі.

На користь інтерпретації могильників як обцинних та родових свідчать і антропологічні дані. Так, у дніпро-донецьких кількість дітей порівняно з іншими похованнями, для яких визначено стать і вік небіжчиків, приблизно однакова: 1 хронологічна група Ясинуватського-1 могильника — 20 % (визначення І. Д. Потехіної), Вовнизький-1 — 18 % (визначення Т. С. Кондукторової), 1 хронологічна група Вільнянського могильника — 20 % (визначення Т. П. Зіневич). Це ж стосується підлітків та юнаків. Але пам'ятки відрізняються за співвідношенням чоловічих та жіночих поховань. Так, в 1 хронологічній групі Ясинуватського-1 та у Вовнизькому-1 могильниках, що інтерпретуються як родові, значно переважають чоловічі поховання (відповідно 55 і 57 % чоловічих та 10 і 17 % жіночих). В 1 хронологічній групі Вільнянського могильника з похованнями, орієнтованими у протилежних напрямках, кількість чоловіків (9–32 %) незначно перевищує кількість жінок (7–25 %), що цілком природно для обцинного могильника, де, найпевніше, ховали насамперед подружжя.

На жаль, в азово-дніпровських могильниках скелети збереглися погано. Однак матеріали родових могильників Вовнизького-2, де стать і вік визначено для 77 кістяків,¹⁸ та Микольського (розкопки Д. Я. Телегіна), у якому статево-вікові визначення зроблено для 61 поховання,¹⁹ також засвідчують значну перевагу чоловічих поховань над жіночими. У Микольському могильнику 38 кістяків (62 %) належало чоловікам, 21 (34 %) — жінкам. У Вовнизькому-2 могильнику 39 кістяків (50 %) були чоловічими, 19 (25 %) — жіночими. Єдиним родовим могильником, у якому відзначена закономірність відбита менш яскраво, є Василівський-5, та він був зруйнований водою і досліджений лише частково. Поганий стан решток кістяків дозволив визначити стать лише для 16 з 36 поховань. Серед них 9 (56 %) належали чоловікам, 7 (44 %) — жінкам²⁰.

Своєрідною рисою поховальних пам'яток Надпорожжя (як азово-дніпровської, так і дніпро-донецької культур) є їх багаторядовість. В. М. Даниленко вважав, що на території могильників ховали представників кількох родів, кожен з яких мав свій ряд²¹.

З цим погодитись важко, оскільки в азово-дніпровських могильниках — Вовнизькому-2 та Василівському-5 — ряди зливаються в смуги, де при зміщенні більш пізніх поховань відносно довгої осі ряду відбувалося нашарування одного ряду на поховання другого. Цього не було б при дотримуванні родом своєї ділянки і розмежуванні їх з чужими. Найпевніше, ряди всередині багаторядових пам'яток являли собою ділянки поховання великих споріднених груп одного роду.

Своєрідний поховальний комплекс дніпро-донецької культури виявлено біля Вовнизького порогу, де на відстані 40–60 м один від одного знайдено три могильники: Вовнизький-1, 3 та Ясинуватський-1 (1 хронологічна група). Виходячи з таких деталей поховального обряду, як поховання в індивідуальних ямах, розташованих смугами чи рядами, присутність забарвлених і незабарвлених поховань (найбільш ранні поховання всіх дніпро-донецьких могильників незабарвлені), південна орієнтація, близький за складом набір інвентаря, всі три пам'ятки існували одночасно і належали одному родові. Непогана збереженість Вовнизького-1 та Ясинуватського-1 могильників дає підставу говорити про досить тривалий час їх функціонування, протягом якого утворились яруси поховань з численними руйнуваннями (до 25 % всіх кістяків зруйновано). При цьому невелика кількість поховань (близько 30 у кожному могильнику) свідчить про їх належність невеликим групам населення. При єдиному поховальному обряді інвентар пам'яток дещо різнився. Так, у Вовнизькому-1 могильнику 64 % інвентарних поховань супроводжувалися зубами риби, в Ясинуватському-1 — лише 33 %, у Вовнизькому-3 вони зовсім відсутні. Зате в інвентарі останнього домінують (75 %) зуби оленя. В Ясинуватському-1 вони відомі лише в 56 % інвентарних поховань, у Вовнизькому-1 — в 21 %. Черепашки *unio* знайдено лише у Ясинуватському-1 могильнику. У Вовнизькому-1 відсутні кістяні вістря, що супроводжують 11 % інвентарних поховань Ясинуватського-1 могильника та 37 % Вовнизького-3.

Схожість цих могильників за незначної відмінності у наборі інвентаря пояснюється, можливо, тим, що вони являли собою частини єдиного поховального комплексу і належали невеликим спорідненим групам одного роду.

Общинні і родові могильники функціонували одночасно. Майже напроти один одного, на різних берегах Дніпра розташовані пам'ятки ранньої азово-дніпровської культури: общинний Микольський (розкопки О. В. Бодяньського) і родовий Василівський-5 могильники, поховальний обряд яких розвивався синхронно. Традицію одночасного існування общинних і родових могильників у населення Подніпров'я простежено В. А. Алекшиним для доби мезоліту²².

Аналіз матеріалів азово-дніпровських та дніпро-донецьких могильників засвідчив залежність набору поховального інвентаря від статі та віку небжтливих. Для азово-дніпровської культури найбільш повно вона відбилася у матеріалах Вовнизького-2 могильника, для значної кількості інвентарних кістяків якого маємо визначення віку та статі (табл. 3). У процесі роботи внесено ряд уточнень у співвідношення номерів поховань звіту та номерів публікації, запропоноване раніше І. І. Гохманом²³. Із 128 поховань могильника 19 належать дітям, 20 жінкам, 39 чоловікам. Для 50 дорослих кістяків статі і вік не визначені. Дитячі поховання на площі могильника мали досить чітку локалізацію. 10 кістяків із 19 розміщувалися у першому ряду, обмеженому похованнями 1 та 26²⁴. Тут, як і на решті площі, поховання дітей розміщувалися по два чи три поруч: кістяки 7, 8, 10; 16–18; 24–26; 87–89 тощо.

Табл. 3. Розподіл найбільш характерних предметів інвентаря в статевих вікових групах Вовнизького-2 могильника

Предмети інвентаря	Чоловіки	Жінки	Діти
Зуби оленя	2/10	3/30	1/11
Зуби риби	8/36	1/11	2/22
Черепашки	11/52	5/56	6/67
Перламутрові намистини	—	1/11	2/22
Намистини з вапняку	1/5	—	—
Крем'яні вироби	10/48	4/44	—
Всього з інвентарем:	21/54	9/45	9/47

Кількість безінвентарних поховань чоловіків, жінок та дітей приблизно однакова (табл. 3). Поховальний інвентар складався із черепашок *unio*, *paludinae*, зубів оленя

і риби, фрагментів панциря черепахи, кістяного вістря, перламутрових та кам'яних намистин, крем'яних відщепів, пластин, трапецій, скребків, різця і скребка із кварциту. Близько 60 % інвентарних поховань супроводжувалися предметами однієї категорії інвентаря, близько 20 % — двох, близько 10 % — трьох, і лише у двох зустрічаються чотири категорії інвентаря. Порівняння предметів усіх поховань свідчить, що черепашка переважає у дитячих і жіночих (табл. 3). У жіночих — зуби оленя зустрічаються втричі частіше, ніж у чоловічих і дитячих. Однак риб'ячі зуби більш характерні для чоловічих поховань, де вони трапляються в чотири рази частіше, ніж у жіночих, і вдвічі, ніж у дитячих. Крем'яні вироби супроводжували лише дорослих.

Розглянемо склад інвентаря за віковими групами. Вікові визначення дозволили виділити дитячі поховання (дані М. Я. Рудинського та О. В. Бодяньського), поховання чоловіків та жінок віком 16–20, 20–35, 35–55 і понад 55 років.²⁵

Із 19 дитячих поховань інвентар супроводжував 9. В шести із них були предмети однієї категорії, у трьох — предмети двох. Три поховання відносяться до нестандартних. У двох із них знайдено перламутрові намистини, при цьому у похованні 10 (на думку М. Я. Рудинського — малюка) їх було близько 500 штук, а в 17-му — близько 200. Нестандартним вважається і поховання 121, де 672 риб'ячих зуба були розміщені рядами. Такі ряди не типові для поховань маріупольської культурно-історичної області: вони відомі лише у двох із них.

У Вовнизькому-2 могильнику знайдено 2 жіночих та одне чоловіче поховання (віком 16–20 років). Всі вони супроводжувалися стандартним інвентарем. 16 чоловіків і 6 жінок було поховано у віці 20–35 років. 9 чоловіків супроводжувалися інвентарем. У трьох похованнях він був представлений однією категорією, у двох — двома, в трьох — трьома, в одному — чотирма. Похованню 56, яке налічувало 4 категорії інвентаря, належала і єдина у Вовнизькому могильнику кам'яна намистина. Набори предметів 8 поховань із 9 включали підвіски-нашивки із зубів оленя чи риби. Із 6 поховань жінок віком 20–35 років 4 супроводжувалися інвентарем. У двох набір складався з речей однієї категорії, в одному — з трьох, ще в одному — з чотирьох. Нестандартний інвентар поховання 74, що складався із 4 категорій і включав перламутрове намисто, котре чергувалося на головному уборі із зубами оленя. Поховання 74, яке належало жінці (?) 30–35 років, містилося в одній ямі з похованням 73 (жінка 30–50 років). Це найбільш глибока яма могильника, розташована у центральній частині пам'ятки. Кістяки розташовані поруч і сильно забарвлені вохрою. Вохристом було і заповнення ями, де простежувалися залишки порушених кістяків. В обох похованнях на черепах знайдено ряди зубів оленя (оздобу головного убору?). М. Я. Рудинський вбачав у наведених похованнях представників двох общин, що символізували їх злиття.²⁶

16 поховань Вовнизького-2 могильника належали чоловікам у віці 35–55 років. Сім з них супроводжувалися інвентарем. Лише в одному похованні знайдено 3 категорії речей, в інших було по одній, при цьому інвентар складався лише з черепашок *ulio* або крем'яних виробів. Виняток становило поховання 116, де знайдено 6 зубів риби. Із 6 жіночих могилок (віком 35–55 років) дві (33 %) мали поховальний інвентар. Він складався із черепашок *ulio* та крем'яних виробів. В одному випадку це були предмети трьох категорій, в іншому — однієї. У віці понад 50–55 років поховано 6 чоловіків та 5 жінок. П'ять поховань чоловіків супроводжувалися інвентарем (83 %), представленим або черепашкою, або крем'яним виробом. Серед п'яти жіночих поховань інвентар (кварцитовий скребок) знайдено лише поруч з жіночим черепом 118, проте, можливо, і він відноситься до іншого поховання.

Аналіз інвентаря засвідчив залежність його складу від віку небіжчика. Понад 50 % чоловіків та жінок, похованих у віці 16–35 років, супроводжувалися інвентарем. У половини поховань він налічував дві і більше категорії речей. 12 із 16 небіжчиків цієї групи мали підвіски-нашивки із зубів оленя або риби. Майже всі поховання з вказаними категоріями інвентаря належали небіжчикам віком від 16 до 35 років. До цієї вікової групи відносяться і два центральних поховання могильника (73 і 74), а також поховання 56, що мало нестандартний інвентар.

Кількість чоловічих та жіночих інвентарних поховань віком від 35 до 55 років зменшується, склад інвентаря стає біднішим (відсутні насамперед зуби оленя та риби). У більшості випадків поховання супроводжуються лише черепашкою *ulio* або крем'яним виробом. Аналогічний інвентар супроводжує небіжчиків від 55 років, але серед чоловіків цього віку кількість інвентарних поховань зростає до 83 %, а у жінок, навпаки, скорочується до 20 %. Цікаво, однак, що у Васильському-5 могильнику поховання 10 виділяється серед інших (як правило, безінвентарних) численними крем'яними виробами. Воно належало жінці похилого віку.²⁷

Дані про дитячі поховання Вовнизького-2 могильника доповнюються матеріалами ранньої частини Микольського (розкопки О. В. Бодяньського²⁸), яка синхронна Вовнизькому могильнику і складалася із 9 поховань, 5 з яких належало дітям (визначення О. В. Бодяньського). Всі дитячі поховання містили інвентар, при цьому у чотирьох

склад його був нестандартним: у трьох похованнях знайдено пласкі намистини із вапняку, у четвертому налічувалося чотири категорії предметів. Таким чином, матеріали двох могильників засвідчують, що близько 50 % дитячих поховань азово-дніпровської культури супроводжувались інвентарем, який часто мав нестандартний склад. Дуже рідкісними є крем'яні вироби, що відомі лише у двох похованнях Микольського могильника.

Для дніпро-донецьких та азово-дніпровських поховань найбільш характерним є супроводження небіжчиків однією (близько 56 %) чи двома (близько 20 %) категоріями інвентаря. Лише близько 15 % всіх інвентарних поховань супроводжуються речами трьох, а 5 % — чотирьох і п'яти категорій. Інвентар дніпро-донецьких поховань Надпорожжя складається із черепашок *unio*, *anadonta*, зубів оленя, риби, кістяних вістрів та крем'яних виробів. Порівняння усіх супроводжуваних предметів засвідчило, що зуби оленя найбільш характерні для чоловічих та дитячих поховань (табл. 4). У жіночих вони зустрічаються вдвічі рідше, при цьому зуби оленя, викладені в ряд, виявлено тільки у чоловіків та одного підлітка 10–12 років. У похованнях жінок, підлітків та дітей переважають риб'ячі зуби, менш характерні для чоловічих поховань. Порядне розташування зубів риби зустрічається лише у дорослих, поодинокі екземпляри відомі у дорослих і одного підлітка. Більшість же підлітків, а також діти супроводжувались зубами риби, що лежали безсистемно чи купкою. В дитячих похованнях відсутні черепашки.

Табл. 4. Розподіл предметів інвентаря у статево-вікових групах дніпро-донецьких могильників

Могильник	Вік (стать)	Кількість інвентарних поховань			
		Всього	Із зубами оленя	Із зубами риби	Із черепашками <i>unio</i>
Вільнянський	Чоловіки	12	8/67	5/42	3/25
	Жінки	6	2/33	4/67	1/17
	Підлітки	2	—	2/100	—
	Діти	6	3/50	4/67	—
Вовнизький-1	Чоловіки	9	3/33	4/44	—
	Жінки	2	—	2/100	—
	Підлітки	1	—	1/100	—
	Діти	—	—	—	—
Ясинуватський-1	Чоловіки	5	3/60	1/20	1/20
	Жінки	—	—	—	—
	Діти	2	2/100	1/50	—
Мар'ївський	Чоловіки	2	—	2/100	1/50
	Жінки	2	—	1/50	—
	Підлітки	—	—	—	—
	Діти	—	—	—	—

В Ясинуватському-1, Вовнизькому-1 та Вільнянському могильниках відкрито 18 дитячих поховань. До них не зараховано поховання 7, 12, 14, 32 Вільнянського могильника (небіжчики 10–12 років) — вони віднесені до підлітків. П'ять дитячих поховань (25 %) супроводжувались інвентарем. Два з них містили інвентарні речі однієї категорії, ще два — двох, одне — чотирьох.

16 поховань належало підліткам, сім з них (49 %) мали інвентар (у п'яти — предмети однієї, у двох — трьох категорій). У віці 16–20 років поховано двох чоловіків та

двох жінок. Інвентар супроводжував чоловіка (3 категорії предметів) і одну жінку (2 категорії).

15 чоловіків і десять жінок поховано у віці 20–35 років, 13 чоловіків мали інвентар. 9 з 13 чоловіків супроводжувалися предметами однієї категорії інвентаря, два — двох, ще два — трьох категорій. Із 10 жіночих могил інвентар знайдено у шести. В чотирьох похованнях він представлений однією категорією, в одному — трьома, ще в одному — чотирма.

20 поховань належало чоловікам у віці 35–55 років. 11 (55 %) з них супроводжувалися інвентарем (4 поховання — однією категорією, 4 — двома, одне — трьома, ще одне — чотирма). Із 4 жінок цього віку інвентар знайдено у двох (однієї категорії).

У віці понад 55 років поховано чотирьох чоловіків і двох жінок. Інвентар був присутній лише у двох чоловіків.

Аналіз засвідчив, що в дніпро-донецькій культурі інвентарні поховання переважають у чоловіків та жінок віком 20–35 років. Однак небіжчики цього віку супроводжувалися переважно (70 %) предметами однієї категорії. У чоловічих похованнях не зустрічається більше трьох категорій речей, але одна жінка 30–35 років супроводжувалася предметами п'яти категорій (зуби оленя та риби, відщеп, трапеція, кістяне вістря). Із чоловічих і жіночих поховань віком 35–55 років лише половина мала інвентар, при цьому чоловічі за складом більш різноманітні. Предмети однієї категорії супроводжували 36 % чоловічих поховань, двох — 45 %, трьох і чотирьох — 18 %. Жінки цього віку мали лише одну категорію інвентаря: крем'яну пластину або черепашку. Кількість інвентарних поховань серед чоловіків віком понад 55 років залишається сталою; жіночі інвентарні поховання цього віку не відомі.

Розташування предметів інвентаря у похованні не залежить від статі та віку небіжчика, а визначається його культурною належністю. Так, у пам'ятках мариупольської області чітку локалізацію мають черепашки *unio*, зуби оленя і риби (Мариупольський, Вовницький-2 і Микольський могильники). Риб'ячі зуби, що знайдені в 24 могилах, розміщені переважно у верхній частині скелета: у десяти випадках — поблизу черепа, у десяти — поблизу грудей, у чотирьох — поблизу таза, у трьох — біля ніг. Один кістяк Мариупольського могильника був засипаний риб'ячими зубами. Коли в похованні було більше одного зуба, вони лежали купкою або розсіпом. Лише у двох випадках (поховання 121 та 127 Вовницького-2 могильника) зуби утворювали ряд.

Зуби оленя супроводжували 23 кістяки і також містились у верхній половині: у десяти похованнях — поблизу черепа, у дванадцяти — поблизу грудей, у двох — поблизу таза. Вони лежали рядами, купками, розсіпом. Така сама система розташування характерна і для черепашок *unio*: у дванадцяти випадках їх виявлено поблизу черепа, у вісімнадцяти — поблизу грудей, у чотирьох — поблизу таза, у дев'яти — біля ніг.

На відміну від поховань мариупольської області, у дніпро-донецьких похованнях чітку локалізацію мали лише поодинокі зуби оленя, які у більшості випадків лежали біля ніг. Закономірності розташування інших предметів інвентаря простежити не вдалося.

Отже, за матеріалами Мариупольського та надпорізьких могильників неолітичне населення, котре залишило пам'ятки мариупольської області та дніпро-донецької культури, мало близькі соціологічні характеристики. Існування двох поховальних груп як у дніпро-донецькій культурі, так і в мариупольській області, імовірно, свідчить про належність їх носіїв до двох родів. У межах одного для кожної культури поховального обряду ритуал двох родів різнився такими деталями, як орієнтація небіжчиків, набір інвентаря, положення рук (дніпро-донецька культура). Представники родів об'єднувалися в общини,²⁹ при цьому за шлюбом до неї входили як чоловіки, так і жінки.

Для азово-дніпровської культури мариупольської області характерні довготривалі родові та общинні могильники, причому перші були багаторядовими. Ряд, очевидно, являв собою місце поховання великих споріднених груп одного роду.

Дніпро-донецьке населення Надпоріжжя залишило невеликі могильники, частина яких, судячи за кількома ярусами поховань та значною кількістю зруйнованих скелетів, використовувалася протягом тривалого часу. Не виключено, що всі відомі нині дніпро-донецькі могильники являли собою частини таких великих родових поховальних комплексів, як пам'ятка поблизу Вовницького порогу. Вона складалася не менш як з трьох невеликих могильників, що належали, імовірно, спорідненим групам одного роду.

Могильники Надпоріжжя періоду неоліту засвідчують диференціацію поховального інвентаря в залежності від статі та віку небіжчиків. Характерно, що супроводжуваний інвентар дитячих поховань відрізняється від інвентаря дорослих. У ньому відсутні окремі категорії речей, типові для дорослих, а спільні для тих і тих у дитячих похованнях дніпро-донецької культури мали іншу, ніж у дорослих, систему розміщення.

Багато дитячих поховань обох культур супроводжувалися нестандартним інвентарем. В дніпро-донецькій культурі склад його різнився від стандартного кількісними характеристиками (більше двох категорій предметів), в азово-дніпровській — якісними (присутність нестандартних категорій). Для обох культур характерна різноманітність складу інвентаря чоловічих і жіночих поховань. Насамперед вони відрізняються підвісками-нашивками. Якщо для дніпро-донецьких чоловічих поховань типовими є зуби оленя, а для жіночих — риби, то для азово-дніпровських — навпаки.

І в азово-дніпровському, і в дніпро-донецькому поховальних обрядах інвентарні поховання переважали серед небіжчиків віком 16–35 років. В азово-дніпровській культурі серед чоловіків та жінок цього віку інвентарні поховання поширені однаковою мірою. Здебільшого присутні речі кількох категорій. Різноманітність забезпечувалася в основному за рахунок зубів оленя та риби, не характерних для поховань дорослих та людей похилого віку, інвентар яких складався з однієї категорії предметів. В дніпро-донецькій культурі серед поховань чоловіків віком 16–35 років інвентар зустрічався набагато частіше, ніж серед жінок цього віку, але за кількістю категорій у складі окремо взятої могили чоловіки цього віку поступалися чоловікам наступної вікової групи (35–55 років), у яких інвентар був різноманітніший. Жінки ж 16–35 років частіше, ніж жінки 35–55 років, супроводжувалися предметами кількох категорій. Різноманітність забезпечувалася за рахунок зубів оленя та риби, не характерних для жіночих поховань 35–55 років. В обох культурах серед поховань жінок віком понад 55 років найменша кількість інвентарних. В азово-дніпровських могильниках серед чоловіків цього віку вона, навпаки, збільшується при збереженні бідності складу інвентаря. В дніпро-донецьких пам'ятках поховання чоловіків віком понад 55 років не відрізняються від попередньої вікової групи.

Таким чином, в азово-дніпровській культурі існує чітка залежність якісних і кількісних характеристик складу інвентаря від статі небіжчика та його належності до певної вікової групи. Це відбиває чіткий поділ общини за статеві-віковими ознаками, що виходить із статево-вікового розподілу праці. В дніпро-донецькій культурі від віку небіжчика залежала лише кількісна характеристика інвентаря, а його якісний склад визначався тільки статевою належністю, що, можливо, свідчить про менш розвинений віковий поділ общини.

Примітки

- ¹ Макаренко М. Маріупільський могильник. — К., 1933. — С. 152.
- ² Бодянский А. В. Лысогорский неолитический могильник // КСИА АН УССР. — 1961. — Вып. II. — С. 32 – 37.
- ³ Добровольский А. В. Неолит Надпорожья (порожистая часть Днепра) // НА ИА АН УССР. — АД, № 7. — 1955. — 245 с.
- ⁴ Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — 259 с.
- ⁵ Рудинский М. Я. Вовнигские поздне-неолитические могильники // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 147 – 152.
- ⁶ Телегин Д. Я. Раскопки в Ясиноватке (о периодизации могильников мариупольского типа) // СА. — 1988. — № 4. — С. 5 – 16.
- ⁷ Бодянский О. В. Неолитичний могильник біля Ненасицького порогу // Археологія. — 1951. — Т. V. — С. 168 – 172; Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура... — С. 77 – 82.
- ⁸ Телегин Д. Я. Новые раскопки неолитических могильников в Надпорожье // АИУ 1967. — К., 1968. — С. 89 – 93.
- ⁹ Бодянский О. В. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпорожжі // АП УРСР. — К., 1956. — Т. VI. — С. 176 – 182.
- ¹⁰ Добровольский А. В. Могильник в с. Чапли // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 106 – 118.
- ¹¹ Ляшко С. Н., Кравченко С. Н. Отчет о разведках в районе Днепровских порогов у сел Ясиноватое и Петрово-Свистуново Вольненского района Запорожской области в 1984 – 1985 гг. отряда «Славутич» Первобытной экспедиции ИА АН УССР // НА ИА АН УССР. — 1985/15 г. — С. 1 – 9.
- ¹² Балакин С. А. Социальная интерпретация погребальных памятников каменного века европейской части СССР (критический анализ) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 26 – 44.
- ¹³ Котова Н. С. Культуры позднего неолита-раннего энеолита Днепро-Донского междуречья: Автор. дис. ... канд. истор. наук. — К., 1990. — С. 10 – 13.
- ¹⁴ Добровольский А. В. Неолит Надпорожья... — С. 86; Телегин Д. Я., Драчук В. С. Отчет о работе неолитического отряда Кременчугской первобытно-скифской экспедиции в 1958 г. // НА ИА АН УССР. — 1959. — 1а. — С. 16.
- ¹⁵ Генинг В. В., Генинг В. Ф. Метод определения древних традиций ориентировок погреб-

бренных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 136—152.

¹⁶ *Телегин Д. Я.* Отчет о работе Днепровской экспедиции в 1967 г. // НА ИА АН УССР.— 1967/4.— 48 с.

¹⁷ *Котова Н. С.* Характеристика погребального обряда основной части Мариупольского могильника // Проблемы археологии степной Евразии: Тез. докл.— Кемерово, 1987.— С. 66—68.

¹⁸ *Кондукторова Т. С.* Палеоантропологічні матеріали вонизьких пізньонеолітичних могильників // МАУ.— К., 1960.— Вип. 1.— С. 66, 67; *Гохман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита.— М., 1966.— С. 132—138.

¹⁹ *Telegin D., Potehina I.* Neolithic Comeries and Populations in The Dnieper Basin // BAR (International Series 383).— 1987.— P. 165.

²⁰ *Op. cit.*— P. 171—176.

²¹ *Даншленко В. Н.* Неолит территории Украинской ССР // НА ИА АН УССР.— 1955.— Ф—12, № 317.— С. 573.

²² *Алекшин В. А.* Мезолитические могильники Украины (попытка палеосоциологической интерпретации) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл.— К., 1987.— С. 8, 9.

²³ *Гохман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита...— С. 138.

²⁴ *Рудинский М. Я.* Вовнигские позднеолитические могильники.— С. 149.

²⁵ *Гохман И. И.* Население Украины в эпоху мезолита...—С. 138; *Кондукторова Т. С.* Палеоантропологічні матеріали — С. 66, 67.

²⁶ *Рудинский М. Я.* Вовнигские позднеолитические... — С. 150.

²⁷ *Telegin D., Potehina I.* *Op. cit.*— P. 171—176.

²⁸ *Бодянский О. В.* Неолітичний могильник біля... — С. 77—82.

²⁹ *Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 72.

Н. С. Котова

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАДПОРОЖСКИХ И ПРИАЗОВСКИХ МОГИЛЬНИКОВ ЭПОХИ НЕОЛИТА — РАННЕГО ЭНЕОЛИТА

На основании анализа 12 нео-энеолитических могильников сделана попытка социологической интерпретации памятников мариупольской культурно-исторической области и днепро-донецкой культуры Надпорожья. В рамках единого для каждой культурной группы погребального обряда выделено по два типа захоронений, различающихся ориентировкой умерших, набором инвентаря, а в днепро-донецкой культуре, кроме того, и положением рук. Могильники, включавшие погребения только одного типа, интерпретируются как родовые; могильники, содержавшие погребения двух типов, как общинные. Этот вывод подкрепляется и данными половозрастного состава погребенных.

Локализация предметов погребального инвентаря в захоронениях зависит от культурной принадлежности погребенного. Однако набор инвентаря определялся полом и возрастом памятников азово-днепровской культуры мариупольской области и днепро-донецкой культуры Надпорожья.

N. S. Kotova

SOCIOLOGICAL CHARACTERISTIC OF NADPOROZHIAN AND PRIAZOVIAN SEPULCHRES IN THE NEOLITHIC-EARLE ENEOLITHIC EPOCH

Proceeding from analysis of 12 Neo-Eneolithic sepulchres an attempt is made to sociologically interpret the relics of the Mariupol cultural-historical region and the Dnieper-Donets culture of Nadporozhie. Two types of burials differing in orientation of the dead, set of stock and position of hands (in the Dnieper-Donets culture) are distinguished for each cultural group in terms of the common funeral ceremony. The sepulchres with burials only of one type are interpreted as tribal ones; the sepulchres with two types of

burials — as communal ones. This conclusion is confirmed by the data on the sex-age staff of the buried.

Localization of the funeral stock articles in the burial places depends on the cultural attribution of the buried. But a set of the stock was determined by a sex and age of relics of the Azov-Dnieper culture in the Mariupol region and of the Dnieper-Donets culture of Nadporozhie.

Одержано 8.10.88

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ МЕТАЛОВИРОБНИЦТВА КАВКАЗУ НА ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

А. Л. Нечитайло

У статті розкривається новий аспект кавказьких впливів на організацію металовиробництва на території Північного Причорномор'я за доби середньої бронзи. Простежується принципово нова лінія взаємодії України й Кавказу.

Середня бронза в археології визначається як період заселення величезних територій степового узбережжя Чорного моря (від Дагестану до Румунії) племенами в основному катакомбних культур, що перебували в контактах з племенами ямної та кемі-обинської культури, які продовжували тут своє існування від давніх часів. Це був час великих культурних трансформацій і економічного піднесення, внаслідок чого ускладнювалися й поглиблювалися зв'язки України й Кавказу.

В цей період зберігають своє значення всі елементи культурних зв'язків, що простежувались і раніше¹. Проте головним явищем стала нова ситуація взаємин України та Кавказу щодо металу. Під впливом кавказьких технологій і моделей виробів на території України починають активно розвиватися місцеві виробничі центри². У зв'язку з тим, що цей аспект майже не розроблений, слід зупинитися більш докладно на характеристиці взаємин названих областей в питанні розвитку металообробного виробництва.

З огляду на це, важливе місце посідає відкриття комплексів «ливарників», виявлених по всій території катакомбно-історичної області. Зараз на Україні їх знайдено близько тридцяти. До них належать тиглі, ллячки, сопла, форми для відливання виробів і брусків-заготовок, ковадла, молотки та інший ковальсько-ливарний інструментарій. Головним є той факт, що ці предмети утворюють чітко виражені комплекси, зосереджені в певних зонах Північного Причорномор'я і пов'язані з носіями нижньодніпровського, приазовсько-кримського локальних варіантів і донецької катакомбної культури.

Дослідження комплексів дає змогу одержати нові дані щодо організації бронзоливарного виробництва в областях України за доби середньої бронзи. Уже попередній аналіз і картографування їх свідчать про чітку локалізацію розташування³. Вони пов'язані з певними географічними районами: донецьким, приазовсько-кримським та нижньодніпровським. Відповідно до цього і розглянемо їх.

Добре локалізований і найбільш насичений комплексами «ливарників» район Донеччини на сході України й суміжної з нею частини Ростовської об-

© А. Л. НЕЧИТАЙЛО, 1992